

ÇEVİRİ / Janıl Mirza Bapaeva*

Wilhelm Barthold'un Makaleleri**

Farsça Ark 'Kale, İçkale'

'İçkale' anlamındaki Farsça *ark* terimi bilindiği gibi ne Hind-Avrupa, ne 'ârî' (Hind-İran) etimolojisine dayanır; ses yapısının Yunanca *ἄρχα* ve Latince *arx* kelimeleriyle yakınlığından dolayı klasik dillerden ödünç alındığı kabul edilebilir. Ancak günümüzde Tebriz'den¹ Samarkand² ve muhtemelen Türkistan'ın³ daha doğu bölgelerine kadar geniş coğrafyada bilinen bu kelimeye söz konusu manasıyla Arap coğrafya edebiyatında rastlanmaz. İran ve Türkistan şehirlerinin tasvirlerinde 'içkale' anlamında Arapça *قلعة* ve *حصار* kelimelerinin yanı sıra Farsça *قهن* 'eski' ve *دز* 'kule' kelimelerinden oluşan *قهن‌دز* kullanılır⁴; Afganistan'da şehirlerden birinin adı⁵ olan bitişik *kunduz* kelimesi buradan gelir. Muhtemelen Moğol dönemi öncesi coğrafyacıları *ark*'ı sadece Sîstân'da kullanılan yerli terim olarak biliyorlardı.

Bu bölgenin baş şehri Zerenc'i tasvir ederken İstahrî 'Şehrin içinde Karkûyah ve Nişek kapıları arasında, ark olarak adlandırılan bir yapı bulunur; orası hazinedir; onu Emir bin El-Leys kurdurdu'⁶ (879–900) şeklinde not düşer.

Yakut'un sözlüğünde⁷ buna ilaveten 'O (yapı), daha sonra hükümetin oturduğu mekân ve kale haline geldi ve bu adla anılmaya başladığı' belirtilir.

İstahrî ve Yakut'un sözleri bu kelimenin yaygın olmayan, yerel kullanımına işaret eder. Le Strange, İstahrî'nin sözlerini aktarırken buna dikkat etmez: 'Nişek ve Karkûyah kapıları arasında, şehrin kuzey-doğu kısmında, hazineyi ihtiva eden bir hisar vardır'⁸. G. P. Tate, Sîstân hakkında eserinde Zerenc'in nerede bulunduğunu gösterir: Bina-i Kay kalıntıları. XIX. yy.da (Sancarânî kabilesinden) emir Ali Han, Nad Ali kalesini kurdurmak için bu kalıntıları kullanır⁹. *Ark*'ın yeri ile ilgili Tate'in görüşü şüphe uyandırabilir. İstahrî'de¹⁰ 'Kerkuyah ve Nişek kapıları' hem iç şehrin (*medine* veya *şehristan*) kapıları arasında hem banliyöleriyle birlikte şehri kuşatan dış duvarın (*rabada*)¹¹ kapıları arasında anılır. Tate (çev. Rawlinson) sadece dış duvar kapılarının adlarını ve bazı binaları sayar, en sonunda 'şehrin içinde, Karkuyieh ve Nişk kapıları arasında,

* Çeviren: Janıl Myrza Bapaeva, İstanbul Üniversitesi Türk Halk Edebiyatı Bölümü doktora öğrencisi.

** V. V. Bartold, İran'ın Tarihi Coğrafyası Ve Tarihi Üzerine Çalışmalar, Rusya Bilimler Akademisi, "Doğu Edebiyatı" Yayınları, Moskova, 2003, s. 383-472.

¹ Jackson, *Persia Past and Present*, s. 42.

² Vitkin, *Material*, s. 17; Masalskiy, *Turkestanskiy Kray*, s. 668, burada Moğol dönemi öncesi Samarkand ile ilgili hikâyede *ark* kelimesi yanlış kullanılmıştır.

³ Kostenko, *Turkestanskiy Kray*, c. I, s. 388. Muhtemelen yeniçağda Türkistan şehirleri için Türkçe *orda* veya *urda* sık kullanılırdı. Taşkent'te Hokand döneminde inşa edilen sür (*urda*) değil, Efrasiyab döneminden kaldığı düşünülen eski kalenin kalıntılarına *ark* denirdi büyük ihtimalle. Karşılaştırm: Masalskiy, *Turkestanskiy Kray*, s. 608. Mahmud Çuras'ın eserinde (onun hakkında Validov, *Vostochnyye Rukopisi*, s. 313) Doğu Türkistan'da Aksu şehrinin arkından bahsedilir. S. F. Oldenburg'dan öğrendiğime göre Hami şehrinin suru da arktır.

⁴ İstahrî, 116 a; Yakut, *Mu'cam*, IV, 210. Yakut bu kelimenin sadece Horasan ve Maveraünnehir'de kullanıldığını öne sürer, İstahrî ise Fars'ın tasvirinde kullanmaktadır.

⁵ *Kunduz* adının bu şekilde açıklaması için bkz. Le Strange, *The Lands*, s. 428.

⁶ İstahrî, 241.

⁷ *Mu'cam*, I, s. 210.

⁸ Le Strange, *The Lands*, s. 336. Karşılaştırmak için Raverty'nin (Curcani, çev. Raverty, I, 35) *ارک* kelimesine karşı *اوک* olarak okunması gerektiğine dair gerekçesine bkz: 'Both Arg and Kal'a are just the same in meaning, and would have to be read 'the ford or castle of (the) citadel' unless Ark be a proper name – 'the castle of Ark'.

⁹ Tate, *Seistan*, s. 98.

¹⁰ İstahrî, 241.

¹¹ Terminoloji için bkz: Barthold, ZVORAO, c. XVII, s. 0104 (bu baskı, c. III, s. 278); Barthold, *K İstarii Merva*, s. 116 (bu baskı, c. IV, s. 173); Barthold, *K Statye* (bu baskı, c. IV, s. 174, not 12).

içine Leys'in oğlu Emir tarafından hazine inşa ettirilen Ark adında ünlü içkale vardır"¹² der. İngilizce *city* kelimesinin belirsizliği yüzünden okuyucu arkı adı geçen dış duvar kapılarından biri zanner; hâlbuki İstahrî, kullandığı المدينة terimiyle içşehir kapılarını kasteder. İstahrî'ye göre Karkuyah kapıları Horasan tarafına (kuzeye), Nişek kapıları ise Bust tarafına (doğu) bakardı. Tate'nin kitabında¹³ Bina-i Kay'ın tasviri ve kalıntılarının planı Zerenc içkalesinin gerçekten şehrin kuzey-doğu bölgesinde yer aldığını gösterir. Cüzçânî'nin Tabakât-ı Nâsırî'sinde¹⁴ 'şehristanın' kuzey-doğu köşesinde¹⁵ bulunan ve Moğol istilasına karşı direnişiyle meşhur Arg kalesi, Tate'nin öne sürdüğü gibi Laş değil, kuşkusuz Zerenc içkalesidir.

Ark teriminin kullanımı Moğol istilasını takip eden ilk yüzyıllarda yaygınlaşır. Bu bağlamda X.yy.da kaleme alınan ve daha sonra birçok düzeltme ve kısaltmalara maruz kalan Narşahî'nin 'Tarih-i Buhara'sı' tipik bir örnektir. Elimize ulaşan nüsha en erken XIII. yy.a aittir, çünkü Buhara'nın Cengiz Han tarafından alınmasından bahsedilir; içkale ile ilgili bölüm¹⁶ 'Buhara Arkının Kurulması İle İlgili Hikâye' adını taşır; ancak bu bölümde 'içkale' anlamında *ark* kelimesi geçmez, Arapça قلعة ve حصار kelimelerinin yanı sıra Farsça قهندز¹⁷ kullanılır. XV. yy.da Hâfız-ı Ebrû, Timur tarafından inşa edilen Samarkand arkından söz eder¹⁸.

Eğer *ark* terimi Yunanca ise onun Sîstân'da kullanılması bu bölgede nispeten uzun süren Yunan-Baktriyan krallarının hâkimiyetine bağlı olarak açıklanabilir. Gutschmidt'e göre¹⁹ Drangiana (Sîstân) ve Arachosia'da (Kandagar'ın bir bölgesi) Agathocles (M. Ö. 180–165) ve M. Ö. II. yy. sonunda Yunan kralı Appolodotus hüküm sürmüşlerdir²⁰. Muhtemelen, ark teriminin yaygınlaşmasında Moğol taarruzuna karşı dayanan Sîstân arkının şöhreti etkili olmuştur. Orta Asya Türk dillerine²¹ *ark* kelimesi büyük ihtimalle Farsçadan geçmiştir; onun Orhon yazıtlarındaki Eski Türkçe *ärk*²² 'güç' ile bağlantısı zayıf bir ihtimaldir. V. A. Jukovskiy Merv'de Gâvur Kale şehrinde, üzerinde içkalenin inşa edildiği tepenin en yüksek kısmına *Erke-Tepe* dendiğini duymuştur (Jukovskiy 'Kaleli Tepe' olarak çevirir)²³. Buradan Türkmen lehçesinde *ark* veya *ärk* kelimesinin erke şeklini aldığı sonucu çıkarılabilir (bu kelime Radloff'un sözlüğünde geçmez). Öz Türkçede 'kale'nin karşılığı *kurgandır*²⁴; bu kelime hem Orhun yazıtlarında geçer, hem ve Mir Ali Şir Nevai'nin (XV. yy) şiirlerinde *ärk* kelimesiyle karşılaştırılır.

¹² Tate, *Seistan*, s. 203.

¹³ *Seistan*, s. 200: 'Separated from the remains of the inner city by a moat (now silted up to a great extent) about 100 feet wide, there rises a huge mound some 90 feet about ground level'. Planda ise bu 'moat' içşehirin kuzey-doğu bölgesindeki 'mound'lardan batıya doğru uzanmaktadır.

¹⁴ İbid., s. 31.

¹⁵ Cüzçânî'nin Tabakât-ı Nâsırî'sinde (Nassau-Lis baskısı, 388) cümle bu şekildedir: قلعه لی شارستان سیستان است ارک سیستانرا که بر رکن شرکی و شما Raverti'nin çevirisi (II, 1120) 'in the direction of north-east from the Shahristan of Sistan' metnin tam karşılığı değildir.

¹⁶ Nerşahî, Schefer baskısı, 21. Buhara baskısında (Nerşahî, litografi), s. 28, metinde (bölümün başında) قهندز بخرا yerine ارک بخرا bulunur.

¹⁷ (Buhara köyleriyle ilgili) başka bir bölümde کندز sık geçmektedir.

¹⁸ Barthold, *Hâfız-ı Ebrû*, s. 14.

¹⁹ *Geschichte Irans*, s. 104.

²⁰ Gutschmidt'in görüşü yazılı kaynaklara değil, demir para bulgularının yorumlarına dayanmaktadır. Bu yöntem günümüzde eskimiştir ve Zerenc içkalesinin adını açıklamak için kullanılamaz. (Karşılaştırın: Guepin, *Appolodotos I et Eukratides*; Jenkins, *Appolodotos Question*; McDowall-Wilson, *Appolodoti Reges Indorum*).

²¹ Radloff'un sözlüğünde *ark* ve *ärk* kelimelerini karşılaştırım.

²² Radloff, *Die alttürkischen Inschriften*, N. F., s. 163.

²³ Jukovskiy, *Razvalini Starogo Merva*, s. 113.

²⁴ Barthold, *K Voprosu O Pogrebalnyh Obryadah*, s. 58. (bu baskı, c. IV, s. 379)

